

Apžvalga

Vytautas Sirtautas. **Veiksmožodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje**. Vilnius: Litera, 2019, 360 p.

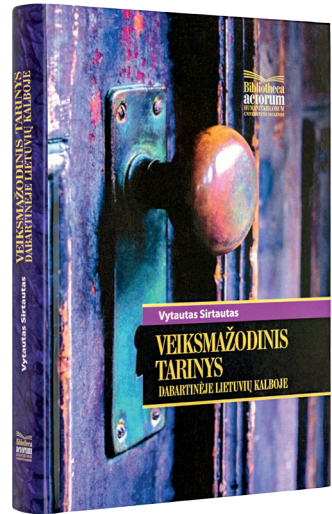
„Kaip tik poliuiose kilo naujos filosofijos mintys bei kitokia kūryba, o ne metropolijoje“ (Vytautas Sirtautas).

2019 m. pabaigoje publikuota 1968 m. parašyta ir Vilniaus universitete 1969 m. apginta Vytauto Sirtauto disertacija apie veiksmožodinį tarinį, pasak leidinio sudarytojos Džiuljetos Maskuliūnienės, yra „paminklas profesoriui Vytautui Sirtautui“, Šiaulių universitete dirbusiam ir dėsčiusiam bemaž 50 metų (nuo 1956 iki 2003), spalvingai asmenybei – pedagogui, vadovėlių ir kitų mokymo priemonių autoriui, poliglotui ir poetui. Universitetas žinomą kalbininką jau yra pagerbęs 1999 m. sudaryta bibliografija ir 2004–2005 bei 2008–2009 m. sukūrtu laidų ciklu. Taigi šis leidinys – gražus buvusių studentų ir bendraminčių pagarbos ir pripažinimo ženklas „vienam mokyčiausiu žemaičių“, kaip Sirtautą yra kažkada pakrikštijęs Aleksas Girdeinis ir kaip savo įvadinį straipsnį apžvelgiamame leidinyje pavadinęs Kazimieras Župerka.

Leidinyje pradedamas dviem įvadiniais straipsniais: minėtu Kazimiero Župerkos, Sirtauto studento ir pirmosios Šiaulių pedagoginio instituto lituanistų laidos absolvento, bei Klaipėdos universiteto profesoriaus sintaksės specialisto Albino Drukteinio, jau pavadinimu „Tvirtas žingsnis sintaksės mokslo tyrimuose“ įvertinančiu Sirtauto darbo svarbą. Toliau skelbiamas beveik netaisytas disertacijos

tekstas – taip siekta pateikti XX a. 7 deš. mokslinio teksto pavyzdį (žr. redaktorės pastabas), šaltinių sutrumpinimai, literatūros sąrašas, santraukos lietuvių (verstos iš rusų) ir anglų kalbomis.

Iš įvadinio Župerkos straipsnio sužinome apie vėlyvą disertacijos gynimą – dėl laiko trūkumo ir didelio mokojo krūvio, apie Sirtauto darbą progimnazijoje ir lietuvių, lotynų, prancūzų, vokiečių kalbų dėstymą, pirmąjį pasirinkimą (pedagogiką ir psichologiją) stojant į Vilniaus universitetą, apie LKŽ 2 tomo redagavimą ir 3 tomo rašymą, „pamišimą kalbomis“, mokomųjų leidinių mokyklos rengimą, vadovavimą Klaipėdos mokytojų seminarijos Lietuvių kalbos ir literatūros katedrai ir, žinoma, veiklą Šiaulių universitete. Pirmojo Filologijos fakulteto dekanas, dėstytojų metodinių seminarų sumanytojas, studentų mokslinės draugijos vadovas, vieno iš LKD steigėjų Šiauliuose, per pedagogo darbo metus dėsčiusio visus lietuvių kalbos dalykus, taip pat kalbotyros įvadą, bendrąją kalbotyrą, retoriką, teksto lingvistiką, teksto teoriją, redagavimo pagrindus, mokslinio darbo metodiką ir gimtosios kalbos dėstymo metodiką. Dėstytojas, paskaitas skaičiusio be konspektų, besidžiaugusio studentų pergalėmis filologų olimpiadose. Svarbiausias Sirtauto dėstomasis dalykas ir pagrindinė mokslinių tyrimų sritis buvo sintaksė. Domėtasi sakinių dalių



skyrimo problemomis, vientisinio sakinio gramatinė struktūra, kartu su Česiu Grenda parašytas vadovėlis aukštajai mokyklai „Lietuvių kalbos sintaksė“ (1988), recenzuota ir redaguota daug straipsnių ir mokslo leidinių. Tik teksto lingvistikos monografijos smulkus planas likęs katedros rankraščiuose.

Kaip teigia Drukteinis, savo studijoje „Sirtautas lygia greta kalba ir apie teorinius apskritai sakinio dalių identifikavimo bei diferencijavimo, veiksnio ir tarinio santykio apibūdinimo, tarinio rūšių nustatymo pagrindus, ir apie įvairiopą pagrindinių sakinių dalių realizaciją lietuvių kalboje, nevengdamas nuolat sugretinti su kitų kalbų ypatybėmis“. Drukteinio nuomone, jokiame tarinio apraše nėra taip smulkiai aptartos tarinio raiškės, siejamos su sakinio modeliais, sudėtinio sakinio tipais, šaluti-

nio rūšimis, galimybės. Studijoje gausu išsamių ir tikslių reikšmės ypatumų komentary, ypatingas dėmesys skiriamas ir neįpras-tiems raiškos būdams: bendra-čiai, dalyviui ir padalyviui, analitinėms veiksmažodžių formoms. Autorius nevengia sunkiau in-terpretuojamų, problemišku tarinio raiškos ar sandaros atvejų. Išsamiai aptarti samplaikiniai tariniai, jų formų įvairovė ir su tuo susiję prasminiai skirtumai. Pa-teikiama sudurtinio ir analitinio tarinio atpažinimo, atribojimo ir tikrinimo būdų, praversian-čių studentams ir moksleiviams, tiriantiems sakinių struktūrą. Nors sintaksės specialistas „gali rasti neatitinkančių jo nuostatas sprendimų ar samprotavimų“, „išsamus teiginių argumentavi-mas, objektyvumo paieškos šį tarinio ir su juo susijusių prob-lemų tyrimą daro turintį išlie-kamosios vertės ir po daugelio dešimtmečių“.

Disertacijos tekstas pradeda-mas pratarne, kurioje veiks-mažodinis tarinys pristatomas kaip „viso tarinio sintaksinis pagrindas, jo esminis branduo-lys“. Svarstoma apie sakinio dalių nustatymo kriterijus ir metodus (substitucija, transfor-macija ir kt.), sakinio dalių hie-rarchiją, santykį tarp veiksnio ir tarinio (šiuo metu įsigalėjęs dvi-pusės sąsajos terminas), tipišku morfologinių formų, einančių sakinio dalimis, nustatymą, žo-džio pozicijos ir funkcijos ryšį su sakinio dalių diferenciacija, tarinių klasifikaciją ir tarinio sudėties ribas. Veiksmažodiniu tariniu laikomas tarinys, išreikštas asmenuojamosiomis veiksmažodžio formomis ir jų ekvivalentais. Į sudėtinio tarinio

sudėtį neįtraukiami su veiksnio ar papildiniu suderinti varda-žodžiai, jie vadinami predikati-niais pažyminiais.

Visa studija skiriama į penkias dalis: pirmoje ir antroje patei-kiamas vientisinio (vienanario) tarinio ir jo sudėtinų formų analizė, trečioje nagrinėjamas sudėtinis (dvinaris) tarinys, dar skaidomas į sudurtinį ir suvestinį tarinius, ketvirtoje pristatomi daugianario tarinio, turinčio ir sudurtinio, ir suvestinio tarinio bruožų, modeliai. Paskutinėje, penktoje, dalyje analizuojamas veiksnio ir tarinio formų sąsajos.

Pirmiausia aprašoma tari-nio raiška asmenuojamosiomis veiksmažodžio formomis, tik paskui tiriamas tarinys, reiškia-mas dalyviu, padalyviu, bend-ratimis ir verboidais (tariniais einančiais ištiktukais, jaustukais ar dalelytėmis). Vientisinis tari-nys analizuojamas atsižvelgiant į laikus, nuosakas ir jų reikšmes: iš eilės nagrinėjami tariniai, reiškiami tiesiogine, liepiamąja, tariamąja ir geidžiamąja nuosa-komis. Vieni nusako santykį su kalbamuoju momentu, apibend-rintą ar reliatyvinį veiksma, kiti pasitelkiami nurodymams, įsa-kymui ar liepimui, taip pat jais reiškiamas galimumas, sąlygos, pageidavimas, norai ir pan. Šiek tiek diskutuojama dėl veiksmo kategorijos. Atskirai aptariamos vientisiniam tariniui priskiria-mos sudėtinės (analitinės) veiks-mažodžių formos (*buvau išvykęs, esu baramas*), jų raiška su pagal-biniu veiksmažodžiu arba nuline jungtimi. Tiriami formų, ku-riose vartojamas dalyvis su *be-* (pavyzdžiui, *buvo beeinqs*), pa-syvinių formų (pavyzdžiui, *yra daroma*) realizacija ir sintaksinė

aplinka. Infinitinės veiksmažo-džių formos laikomos netipinė-mis, nes jos paprastai eina aplin-kybėmis, be to, „tariniai, reišk-iami bendratimis, padalyviais, siekiniais, yra gerokai nutolę nuo savo „pagrindinių modelių“ tiek vartosenos savarankišku-mu [...], tiek ir savo modalinių reikšmių skirtybėmis“. Dalyvis, einantis tariniu, parodo ne tie-sioginį informacijos šaltinį, o informaciją, gautą iš kitų. Pa-dalyviniais tariniais dažniausiai eina *verba faciendi* (*padarius, nu-veikus, pasidirbus*), *dicendi* (*praš-nekęjus, pasakius, patarus*), *eundi* (*nuėjus, nuvažiauvus, peršokus*) se-mantinių grupių veiksmažodžiai ir pan. Išsamiai aprašomos prieš-dėlinės ir nepriešdėlinės formos bei jų vartoseną įvairių tipų sa-kiniuose.

Sudėtinėmis vientisinio tari-nio formomis laikomi samplai-kiniai tariniai, kuriuos sudaro tos pačios ar panašios reikšmės veiksmažodžiai (*laukiu laukiu, juda kruta*), veiksmažodis ir da-lyvis (*stovi kaip stovėjęs*), būdi-nys ir veiksmažodis (*bėgte bėga*), bendratis ir veiksmažodis (*ir žiūrėti nežiūrėjo*) ir kt. Vėl tiri-a-mos jų morfologinės ypatybės (su priešdėliais, be priešdėlių), gausiais pavyzdžiais parodoma jų sintaksinė aplinka (su stip-rinamosiomis, lyginamosio-mis dalelytėmis), kontaktinė ar distancinė vartosena, seman-tinės skirtybės (veiksma ilgu-mo, intensyvumo, pabrėžimo, kartais su sąlygos ar nuolaidos atspalviais). Atskirai aprašoma produktyviausia laikoma kons-trukcija *imti* + veiksmažodis, apžvelgiamas veiksmažodžio *im-ti* desamentizacijos laipsnis. Tei-giama, kad tokiomis konstrukci-

jomis gali būti reiškiami valia ir pasiryžimas (*imsiu ir padarysiu, nors imk ir pasikark*), staigumo ir netikėtumo (*ėmė ir pasakė, ėmė ir numirė*) ir pan.

Sudurtinis tarinys nagrinėjamas pagal tarinio dėmenų sudėtį. Pradedama nuo tarinių, kuriuos, be jungtimi vadinamo *būti* ir kitų veiksmažodžių, pavyzdžiui, *atrodyti, likti, tapti, darytis* (darbe laikomų sinsemantiniiais veiksmažodžiais), sudaro subūdvardėję, nesubūdvardėję ar reikiamybės dalyviai, einantys tarinio vardine dalimi. Tada išskiriamos konstrukcijos su faziniais ir kito tipo veiksmažodžiais. Apžvelgtas dalyvių ryšys su veiksmažodžių laikais ir jų semantika, pavyzdžiui, su faziniais veiksmažodžiais vartojami tik būtojo kartinio laiko dalyviai (*liovėsi valges*), su būsimojo laiko dalyviais susiję veiksmažodžiai *grasinti, gąsdinti (grasino pasiskųsias)*, veiksmažodžiais *apsimesti, dėtis* pabrėžiamas sąmoningas įvykio iškreipimas, siekiant ką nors suklaidinti (*dėjosi nežinąs*) ir pan. Sudurtinio tarinio su nesubūdvardėjusiomis dalyvio formomis pirmą dėmenį dažnai sudaro sangražiniai veiksmažodžiai (pavyzdžiui, *sakosi, tariasi, dedasi turįs*). Atkreipiamas dėmesys, kad būtent būtojo laiko dalyviai yra labai dažni sudurtinio tarinio komponentai. Jais akcentuojamas jau nebe pats veiksmas, o tik jo padariniai ir rezultatai. Išskiriamas konstrukcijos tipas: *turėti* + būtojo laiko dalyvis (*turėjo pasidaręs*).

Kadangi suvestinį tarinį sudaro asmenuojamasis veiksmažodis ir bendratis, atskirai nagri-

nėjama pirmojo veiksmažodžio raiška. Skiriamos fazinių, vadinamųjų modalinių veiksmažodžių, *būti* ir *žinoti* konstrukcijos ir kt. Nenutylėta objektinės bendraties priskyrimo suvestiniam tariniui problema. Pastebima, kad veiksmažodžiai, reiškiantys pradžią, yra gana gausūs, iš jų tik veiksmažodis *pradėti* neturi kitų reikšmių, o kitų pradžios reikšmę lemia kontekstas. Veiksmažodžio *pradėti* skirtingų aspektų terminatyviniu veiksmažodžiu vadinamas pasibaigęs veiksmas, per kurį darbas yra įvykdytas (*pabaigiau arti*), cesatyviniu veiksmažodžiu vadinamas toks, kai veiksmas nutraukiamas ir nebevykdomas (*mečiau rūkyti, liovėsi verkti*), duratyviniu – kai veiksmas tik baigiamas vykdyti arba „einąs į pabaigą“ (*baigia griūti*). Nurodoma, kad su veiksmažodžiu *būti* vartojamos tik kai kurios bendratys, pavyzdžiui, *matyti, girdėti, justi*. Modaliniai veiksmažodžiai skirstomi į reiškiiančius veiksmo būtinumą, reikiamumą, neišvengiamumą (*turėti, privalėti*), veiksmo galimumą (*galėti, pajėgti*). Paminėti ir kiti pastangas ar požiūrį išreiškiantys veiksmažodžiai, pavyzdžiui, *norėti, siekti, ruoštis, mėginti, bandyti* ir pan. Pastebimas modalinių veiksmažodžių ryšys su asmeninėmis (*turiu eiti*) ir beasmeninėmis (*reikia eiti*) konstrukcijomis.

Atskiroje dalyje tiriami kelianariai tariniai, t. y. veiksmažodinės tarinių grupės, pateikiama jų klasifikacija, struktūra ir vartoseną. Kelianarius tarinius gali sudaryti infinityviniai (dvi ar trys bendratys), dalyviniai,

infinityviniai ir dalyviniai komponentai. Analizuojant atsižvelgiama į veiksmažodžių raišką (teigiamas / neigiamas, sangražinis / nesangražinis ir pan.).

Darbas paremtas daugiau nei 30 000 sakinių iš įvairių žanrų tekstų, gyvosios kalbos, LKŽ ir jo kartotekos analize. Atkreipiamas dėmesys į veiksmažodinių konstrukcijų produktyvumą arba retumą, aptariama jų vartoseną rašytinėje ar šnekamojoje kalboje, tarmėse, grožinėje literatūroje ir pan. Pateikta pastabų ir dėl kai kurių konstrukcijų taisyklų (jei duoti, tai duoti). Taigi toks darbas tikrai pravers ne tik gryniosios sintaksės, bet ir sintaksinės semantikos, teksto lingvistikos specialistams.

Apžvelgiamo leidinio gale skaitytojais ras dvi Šiaulių universiteto darbų bibliografijas: mokslo darbų „Acta humanitarica universitatis Saulensis“ ir serijos „Bibliotheca actorum humanitariorum universitatis Saulensis“. Pastarosios serijos paskutinis leidinys būtent ir skirtas Sintaksės Profesoriumi.

2020 m. sukanka 72 metai, kai Šiauliuose dėstoma ir studijuojama lietuvių kalba ir literatūra kaip aukštojo mokslo disciplina. Šiaulių universitetas išaugino ne vieną žinomą kalbininką, monografijų ir straipsnių autorių. Pagarba kolegoms ir jų darbų įvertinimas – išskirtinis šio universiteto bruožas ir pavyzdys kitiems. Šiaulių universiteto lituanistika tikrai nepraras savo vertės, o produktyviai dirbantys lituanistai nuo 2020 m., neabejotina, prasmingai papildys Vilniaus universiteto lituanistų gretas.

VILMA ZUBAITIENĖ